

شناخت کمال خجندی در هند و پاکستان

شیخ کمال خجندی در شمار سخنورانی قرار دارد که در تاریخ ادبیات فارس و تاجیک، قبل از همه، به عنوان «بلبل خوش‌الحان» شناخته شده است. نام او در شبه قاره هند نیز به مانند هر کشوری که زبان و ادب فارسی در آن رونق زیاد پیدا کرده است، شهرت افزون دارد.

اکثر تذکره‌نگاران هندوستان به مقام و درجه خاصه کمال خجندی در قلمرو شعر فارسی اشارت نموده، از وی تجلیل زیاد نموده‌اند. از جمله، در «تذکره حسینی» میر حسین دوست سنهلی، «مرآت‌الخیال» شیر علی خان لودی، «نتایج‌الافکار» محمد قدرت‌الله گوپاموی، «عرفات‌العاشقین» محمدتقی اوحدی، «مجمع‌النفایس» سراج‌الدین علی خان آرزو، «سفینه‌الاولیا» محمد داراشکوه، «هفت اقلیم» امین احمد رازی، «مخزن‌الغرایب» هاشمی سندیلوی، «خلاصه‌الافکار» ابوطالب تبریزی، «خزانه عامره» میر غلام علی آزاد بلگرامی، «نشر عشق» حسین قلی خان عظیم‌آبادی، «شمع انجمن» محمد صدیق حسن خان، «خزینة‌الاصفیا» ی غلام سرور لاهوری، «منتخب‌اللطف» رحم علی خان ایمان فرخ‌آبادی، «تذکره‌الشعرا» ی عبدالغنی خان غنی درباره کمال خجندی به طور جداگانه معلومات داده شده، فضیلت سخنوری و اشعار دلاویز شاعر مورد ستایش و ارج‌گذاری قرار گرفته است.

اگر مؤلف «عرفات‌العاشقین» با اعتراف قدرت هنری کمال خجندی شاعر را «کامل عرصه ارجمندی، صاحب‌کلام مسند دانشمندی، عارفی در نهایت درویشی و دردمندی، بزرگزاده‌ای در آیین هنرمندی... نتیجه کرام و زبده انام» صفت کند، میر حسین

دوست سنبهلی او را "سالک مسالک حق‌پسندی"، شیر علی خان لودی "مقبول ابرار و سرآمد روزگار و مرجع خاص و عام و سرخیل اکابر ایام"، قدرت‌الله گوپاموی "بزم‌آرای عزت و ارجمندی"^۳ می‌نامد و یا صاحب «خزانة عامره» با اعتراف مقام و منزلت والای کمال خجندی در سخنوری شاعر را "از اولیای شعرا"^۴ گویان وصف می‌کند، حسین قلی خان عظیم‌آبادی در تذکره «نشر عشق» سخنور ممتاز بودن کمال خجندی را بدین الفاظ تصدیق نموده است: "آن جناب را در فضایل و یزدان‌پرستی رتبه‌ای عالی بود و در زمره اولیا ذکر شریفش داخل است"^۵.

"این غزل او شهره آفاق است و مطربان می‌خوانند" گفتن میر غلام علی خان آزاد بلگرامی راجع به غزل کمال که مطلعش "در خلوت دوست جان نگنجد، شادی و غم جهان نگنجد" است^۶، در «دیوان کمال»، تهیه عبدالجبار سروش چاپ خجند، بیت مذکور به شکل زیر آمده است: "در صحبت دوست جان نگنجد، شادی و غم جهان نگنجد"^۷ دلالت از آن می‌کند که پس از گذشت قرن‌ها غزلیات کمال در سرزمین هند شهرت داشته و حافظان آن را زمزمه می‌کرده‌اند.

عموماً توجه به اطلاع تذکره‌های هند بازگویی آن است که اهل علم و ادب این سرزمین فرهنگ ایجاد مقام و منزلت شایسته کمال خجندی را در سخنوری اعتراف کرده و تفکر بلند معنوی او را ارج‌گذاری نموده‌اند.

لازم به یادآوری است که دیوان کمال خجندی در شمار معروف‌ترین و محبوب‌ترین کتب خواندنی پیوستگان ادب فارسی در شبه قاره هند محسوب می‌شود. موجودیت نسخه‌های زیاد دستخط‌های دیوان کمال در اکثر کتابخانه‌های شخصی و

۱. حسینی سنبهلی، میر حسین دوست، تذکره حسینی، ص ۲۷۹.

۲. شیر علی خان لودی، میر، مرآت‌الخیال، ص ۵۵.

۳. گوپاموی، محمد قدرت‌الله، نتایج‌الافکار، ص ۵۹۳.

۴. مقدمه کمال‌شناسی، ص ۶۷.

۵. حسین قلی خان عظیم‌آبادی، نشر عشق، ج ۴، ص ۱۲۸۳.

۶. مقدمه کمال‌شناسی، ص ۶۷.

۷. کمال خجندی، دیوان، مؤلف پیش‌گفتار و تهیه‌گر متن دیوان به حروف تاجیکی و فارسی عبدالجبار سروش، ص ۴۷۹.

دولتی و آثار خانه‌های هند و پاکستان موجود است، مانند کتابخانه انستیتوی مطالعاتی، تحقیقاتی دولتی آندراپرادش (حیدرآباد)، کتابخانه مرکزی عمومی پتیاله (پنجاب)، انستیتوی میرزا غالب (دهلی)، دانشگاه ممبئی، انجمن آسیایی بنگاله (کلکته)، کتابخانه عمومی شرقی خدابخش در بانکی‌پور (پتنه)، کتابخانه و آثارخانه سالارجنگ (حیدرآباد)، کتابخانه دولتی دانشگاه اسلامی علی‌گره، کتابخانه دولتی رضا رامپور (اتراپرادش)، کتابخانه مولانا ابوالکلام راجستان، کتابخانه راجه محمودآباد (لکهنو)، اتراپرادش)، کتابخانه نسخه‌های خطی بخش تحقیق و اشاعت کشمیر (سری‌نگر، جمو و کشمیر)، کتابخانه درگاه پیر محمدشاه (احمدآباد گجرات)، کتابخانه گنج‌بخش (اسلام‌آباد، پاکستان)، کتابخانه دانشگاه پنجاب (پاکستان) و غیره که اکثر این دستنویس‌ها در شبه قاره هند استنساخ شده‌اند. این سندی‌ست از ارادت و دلبستگی اهل ادب این سرزمین نسبت به آثار ماندگار شیخ کمال خجندی.

در کنار این وجود تألیفات ادبیات‌شناسان هند راجع به شخصیت، زندگی‌نامه و آثار و ایجادیات کمال به وسعت روابط ادبی کشورهای فارسی‌زبان و هند اشارت دارند. چون در این نامه مختصر امکان تحلیل عمیق کلیه معلومات راجع به نسخ خطی دیوان کمال را که محفوظ در کتابخانه‌های ذکرشده می‌باشند، نداریم، سعی می‌شود که مباحث ذیل مورد تدقیق و پژوهش قرار گیرد:

۱. بررسی نسخه‌های دیوان کمال که محفوظاند در کتابخانه آثارخانه سالارجنگ، دانشگاه اسلامی علی‌گره (مخزن حبیب‌گنج) و خدابخش پتنه؛
۲. مقرر نمودن سهم ادبیات‌شناس معروف هند، مرحوم سید امیر حسن عابدی در شناخت نسخه‌های خطی دیوان کمال خجندی در کتابخانه‌های هند؛
۳. بررسی چند پژوهشی از ادبیات‌شناسان هند و پاکستان پیرامون کلام کمال و مقام و منزلت شاعر در قلمرو ادبیات فارسی.

کتابخانه آثارخانه سالارجنگ واقع در شهرحیدرآباد از دیگر کتابخانه‌های کشور هند به آن امتیاز دارد که بیشتر از همه نسخه‌های خطی دیوان کمال خجندی، یعنی شش نسخه آن زیر شماره‌های ۴۶۲-۴۶۷ محض در همین کتابخانه محفوظ می‌باشد.

کتابت سه نسخه اول در قرن پانزدهم سال ۱۴۴۹/۸۵۳ از جانب محمد ابن سید الجرجانی (نسخه تحت رقم ۴۶۲)، سال ۱۴۸۲/۸۸۶ در شیراز از جانب شیخ مرشد (دستخط تحت رقم ۴۶۳) و سال ۱۴۹۷/۹۰۲ از جانب شیخ مرشدالدین (نسخه تحت رقم ۴۶۴) انجام یافته است.^۱ کتابت نسخه‌ای که تحت رقم ۴۶۵ محفوظ است، از جانب عبدالقادر ابن سید کبیر رضوی از زنجانی در قرن هجدهم اتفاق افتاده است.^۲ تاریخ و محل استنساخ، نام کاتبان نسخه‌های پنجم و ششم که در زیر شماره ۴۶۶ و ۴۶۷ در آثارخانه سالارجنگ محفوظاند، به سبب از بین رفتن چند صحیفه آخر ناشناخته مانده است.^۳ نسخه‌ها از جهت دربر کردن انواع و ابیات شعری مختلف‌اند.

از معلومات فهرست‌نگار روشن می‌شود که همه نسخه‌های موجود در کتابخانه آثارخانه سالارجنگ به غیر از نسخه رقم ۴۶۷ با بیت:

افتتاح سخن آن به که کنند اهل کمال به تنای ملک‌الملک خدای متعال

آغاز یافته، تنها بیت‌های آخر دیوان با هم فرق می‌کنند. از جمله، نسخه تحت رقم

۴۶۲ با قطعه زیر به اتمام می‌رسد:

نشسته بر در حمام دیدم آن مه را به مهرخان دگر گفتمش ز بعد سلام

اگر تو آدمی، اعتقاد من این است که دیگران همه نقشند بر در حمام^۴

آخرین بیتی که در نسخه شماره ۴۶۳ آمده است، معمای زیرین شاعر است:

آن که در حسن مه چارده بود دی شنیدم که بیوست به سه^۵

نسخه دیوانی که زیر رقم ۴۶۴ موجود است، با بیتی از قطعه زیر انجام می‌یابد:

سیمین ذقن نگاری دیوان شیخ در دست یا رب، نگاه دارش از «خمسه»^۶ی نظامی

بیت اول قطعه مذکور چنین است:

1. Ashraf, Muhammad. A Concise Descriptive Catalogue of the Persian Manuscripts in the Salar Jung Museum and Library. Poetry, Vol. IV, p.229-230.

2. Ibid, p.231.

3. Ibid, p.230-231.

4. Ibid, p.229.

5. Ibid.

6. Ibid, p.230.

آن خوش پسر که بردند در مکتب «نظام» اش مشتاق اوست، از جان دارد ورا گرامی^۱
 آخرین بیت نسخه رقم ۴۶۶ «خوانده بودم فاتحه وصل ترا، شد قبول، الحمد لله،
 فاتحه»^۲ از جمله قطعات شاعر است که شکل کامل آن به طریق ذیل است:
 نکهت پیراهنت آمد به من یافتم جان نوی زآن رایحه
 خوانده بودم فاتحه وصل ترا شد قبول، الحمد لله، فاتحه^۳

به طوری که ذکر نمودیم، نسخه دیوان شاعر که تحت رقم ۴۶۷ در آثارخانه سالار جنگ محفوظ است، با دیگر نسخه‌ها در بیت آغاز فرق می‌کند. صاحب فهرست از مصرع اول آن به جز ترکیب «کج باز» دیگر قسمت آن را خوانده نتوانسته، مصرع دوم بیت را ذکر نموده است که آن به طریق ذیل است: «ابرویش جست که من کجتر از آن خواهم باخت»^۴. پس، مصرع اول آن که خواندن آن به فهرست‌نگار میسر نگردیده، چنین است: «زلفش آمد که به سودازدگان کج باز»^۵.

خواندن بیتی که نسخه دیوان مذکور با آن به آخر می‌رسد، نیز به سبب فرسوده شدن صحیفه مشکل بوده، صاحب فهرست تنها چند عبارتی را از آن توانسته است بخواند «دو چشم خود» و «من نام تو». به اندیشه ما، این عبارتها از معمای کمال می‌باشند که شکل کامل آن «تا بوسه دهم وآنکه مالم به دو چشم خود، من نام تو بنوشتم یک پی به سر ناخن» می‌باشد.^۶

دو نسخه دستنویس دیوان کمال خجندی یکی زیر شماره ۱۱۰/۴۷ و دیگری تحت رقم ۲۲/۴۷ در مخزن حبیب‌گنج در کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علی‌گره موجودند. نسخه زیر رقم ۱۱۰/۴۷ محفوظ بوده سال ۱۶۸۵ از جانب ملک صندل که از

۱. کمال خجندی، دیوان، ص ۱۲۳۷.

2. A Concise Descriptive Catalogue of the Persian Manuscripts in the Salar Jung Museum and Library, Poetry, Vol. IV, p. 230.

۳. کمال خجندی، دیوان، ص ۱۲۷۹.

4. A Concise Descriptive Catalogue of the Persian Manuscripts in the Salar Jung Museum and Library. Poetry, Vol. IV, p. 231.

۵. کمال خجندی، دیوان، ص ۳۴۴.

۶. همان، ص ۱۲۸۴.

درباریان عادلشاهیان بود، کتابت شده است. در آغاز بیت زیر ثبت شده است:

خاک راه تو شد کمال و تو زلف هم نکردی به خاک راه رها^۱

این مقطع غزل کمال است که مطلع آن این است:

دام دل‌هاست زلف دلبر ما خوانمش دامه ظلّه ابدأ^۲

نسخه دیوان با رباعی زیر به اتمام می‌رسد:

تا فکرت من نهاد بنیاد سخن آباد شد از من طرب‌آباد سخن

می‌خواست سخن ز دست بی‌طبعان داد دادم به اشارت خرد داد سخن^۳

نسخه دیگر (۲۲/۴۷) که نام کاتبش معلوم نیست، با بیت:

افتتاح سخن آن به که کنند اهل کمال به ثنای ملک‌الملک خدای متعال

آغاز می‌یابد و با قطعه‌ای به پایان می‌رسد که بیت آخرش چنین است:

گفت من موری همه کس را بی‌گلو کار کرده‌ام همه سال^۴

هر دو نسخه به خط نستعلیق نوشته شده‌اند.

صاحب «فهرست میکروفیلم نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه‌های گجرات»

راجع به موجودیت نسخه منتخب دیوان کمال خجندی در کتابخانه درگاه پیر محمد شاه که

واقع در شهر احمدآباد گجرات است، معلومات می‌دهد که طبق آن نسخه مذکور

به خط نستعلیق استنساخ شده، نام کاتب پیر حسن است. این نسخه نیز با بیت:

افتتاح سخن آن به که کنند اهل کمال به ثنای ملک‌الملک خدای متعال

آغاز می‌یابد. از برگ ۶۷ تا ۹۰ و از ۱۶۲ تا ۱۷۲ انتخاب از دیوان کمال خجندی

ثبت شده است که گردآورنده‌اش شخص ناشناس است.^۵

1. Razvi M.H. and Qaisar M.H., A Catalogue of Manuscripts in the Maulana Azad Library, Aligarh Muslim University, Habibganj Collection, Vol.I, part I, p. 86.

۲. کمال خجندی، دیوان، ص ۹۶.

3. Catalogue of Manuscripts in the Maulana Azad Library, Aligarh Muslim University. Habibganj Collection, Vol.I, part I, p. 86.

4. Ibid, p. 87.

۵. فهرست میکروفیلم نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه‌های گجرات، ج ۴، ص ۱۰۲.

همچنین، چهار نسخه دیگر کمال خجندی در ولایت بیهار هندوستان در کتابخانه خدابخش شهر پتنه نگاه داشته می‌شود. جالب توجه است که نسخه محفوظ در کتابخانه خدابخش پتنه (تحت رقم ۴۷۱) یکی از نسخه‌هایی است که در قرن ۱۵ کتابت شده است (سال ۱۴۸۱/۸۸۶-۱۴۸۲).

طوری که می‌بینیم، از نسخه‌هایی که ذکرشان رفت، ۳ نسخه در کتابخانه آثارخانه سالار جنگ و یک نسخه در کتابخانه خدابخش پتنه موجود در قرن ۱۵ استنساخ شده است که نزدیک به روزگار شاعر است. تا امروز این نسخه‌ها در هیچ یکی از نشرهای نسخه‌های تصحیح شده مورد استفاده قرار نگرفته‌اند و شایسته آن است که مورد بهره‌برداری قرار گیرند و با دیگر دستخط‌های دیوان کمال خجندی مقایسه علمی، انتقادی شوند.

لازم به یادآوری است که اشعار کمال خجندی در داخل مجموعه‌های جداگانه نیز دچار می‌شوند که در جمع آوردن میراث شاعر از اهمیت زیادی برخوردار است. از جمله، مجموعه‌های اشعار «اوصاف منیر» (تألیف. ۱۸۰۶، مجموعه اشعار فارسی و اردو، از جانب میرسید محمد متخلص به سید میرزاخان مرتب شده است) و «حدیقه مختاریه» (تألیف. ۱۸۷۴، مجموعه اشعار فارسی، عربی و اردو، مرتبه سید صادق علی ابن اسد) که نمونه‌ها از اشعار شاعر را فرا می‌گیرند، در کتابخانه آثارخانه سالار جنگ موجود می‌باشند.^۱ در «مجموعه عالم‌گیری» عبدالخالق ابن عطاءالله انصاری که در زمان اورنگ‌زیب عالم‌گیر (۱۶۵۸-۱۷۰۷) مرتب شده است، نیز در قطار شیخان کبرویه و شاعران معروف متصوف راجع به شیخ کمال خجندی (س. ۳۰۹) اطلاع داده شده است.^۲

نسخه بیاض واله داغستانی نیز که در «ایوان غالب» (واقع در دهلی) محفوظ می‌باشد، از همین نوع سرچشمه‌های ادبی است که در آنها در قطار اشعار سخنوران دیگر نمونه‌های شعر پرارزش کمال خجندی نیز مسطور است. مرتب پاره‌های زیر را از دو

1. A Concise Descriptive Catalogue of the Persian Manuscripts in the Salar Jung Museum and Library. Poetry, Vol.V, p.326, 357.
2. Ibid, Vol. II, p.60.

غزل کمال خجندی انتخاب نموده، در بیاض خود درج نموده است:

یار گفت: از غیر ما پوشان نظر! گفتم: به چشم!

و آن گهی دزدیده در ما می نگر. گفتم: به چشم!

گفت: اگر گردی شبی از روی چون ماهم جدا،

تا سحرگاهان ستاره می شمر! گفتم: به چشم!

*

هر کجا باشد نشان پای او، آن جا به چشم

خاک برداریم چندانی که آب آید برون

خرقه‌های صوفیان در دور چشم مست تو

سال‌ها باید که از رهن شراب آید برون

با همه تقوی و زهد، ار بشنود نامت کمال

از درون صومعه مست و خراب آید برون^۱

در کتاب «مخبرالواصلین» میر محمدفاضل ابن سیداحمد الترمذی الاکبرآبادی متخلص به مظهرالحق (وف: ۱۶۹۰) که به طریق نظم نوشته شده (سال تألیف ۱۰۶۰/۱۶۵۰-۱۶۵۱)، راجع به ۱۴۶ نفر از نامداران مسلمان (پیغمبر اسلام^(ص)، حسن بصری، بایزید بسطامی، منصور حلاج، امام محمد غزالی، حکیم سنایی، سید عبدالقادر جیلانی، بختیار کاکلی، نجم‌الدین کبری، شهاب‌الدین سهروردی، حافظ شیرازی و دیگران) خلفای راشدین، امامان، شاهان و امیران و شاعران معلومات کوتاه ترجمه حالی و ماده تاریخ وفات آنها را فرامی‌گیرد، تاریخ وفات کمال خجندی نیز ذکر شده است^۲. نسخه کتاب مذکور نه تنها در کتابخانه آثارخانه سالار جنگ محفوظ است^۳، بلکه در

۱. عابدی، امیر حسن، غزلیات و مقطعات و ابیات بازیافته کمال خجندی، قند پارسی، شماره ۵۲-۵۳، ص ۹۳.

2. A Concise Descriptive Catalogue of the Persian Manuscripts in the Salar Jung Museum and Library. Poetry, Vol.V, p. 155.

3. Ibid, Vol.V, p. 152-157.

موزه بریتانیا^۱، جمعیت آسیاشناسی بنگاله^۲ نیز موجود است. در تذکره «مخزن الغرایب» ماده تاریخ وفات کمال خجندی به طریق ذیل مسطور است:

آن خجندی که نام اوست «کمال» به کمال سخن بداشت کمال
 بود در گلشن سخن گویا به فصاحت چو بلبل گویا
 سال شنقار آن فصیح عجم زد خرد «عندلیب خلد» رقم
 قبر پرنور اوست در تبریز رحمت آمیز و فیض حق انگیز^۳
 احرار مختاراف همین قطعه تاریخی را با کمی تغییرات ذکر نموده است:
 آن خجندی که نام اوست کمال به کمال سخن نداشت مثال
 بود در گلشن سخن گویا به فصاحت چو بلبل گویا
 سال شنقار آن فصیح عجم زد خرد عندلیب خلد رقم
 قبر او پرنور است در تبریز رحمت آمیز و فیض حق انگیز^۴

شایان تأکید است که غنامندی کتابخانه‌های هند و پاکستان بازگوی آن است که در گنجینه‌های این ممالک هنوز هم تذکره‌ها، سفینه و بیاض‌ها و جنگ و کشکول‌های زیادی شاید محفوظ‌اند که راجع به میراث غنامند کمال خجندی اطلاع فراوان داده‌اند، اما اخبار آنها تا حال به شایستگی برای اهل تحقیق معرفی نگردیده‌اند. ما تنها درباره قطره‌ای از این بحر بیکران آگاهی داریم و بس.

دیگر نکته‌ای که در این مقاله می‌خواستیم راجع به آن اظهار نظر نماییم، پژوهش‌های محققان هند و پاکستان راجع به کمال خجندی می‌باشد که راه تقریب به شناخت وی جسته‌اند و کوششی برای به دایره‌های علمی هند و پاکستان شناساندن

1. Rieu Charles. Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum, Vol. III, p.1035

2. Ivanov W., Concise Descriptive Catalogue of the Persian Manuscripts in the Curzon Collection of the Asiatic Society of Bengal, p.759.

۳. غزلیات و مقطعات و ابیات بازیافته کمال خجندی، قند پارسی، شماره ۵۲-۵۳، ص ۹۳.

۴. مختاراف احرار، میراث ادبی کمال خجندی، دردانه‌های مدنیت تاجیکستان در گنجینه‌های هندوستان، ص ۱۱۶-۱۱۷.

شخصیت کمال و بعضی ویژگی‌های ایجابیات او نموده‌اند. اولین تحقیقی که دربارهٔ زندگی و آثار کمال خجندی در کشور هند به انجام رسید، منسوب به قلم شادروان پروفیسور سید امیر حسن عابدی می‌باشد که در سال ۱۹۹۵ در شماره ۸ فصلنامهٔ «قند پارسی» به نشر رسیده است.^۱

لازم به یادآوری است که پروفیسور سید امیر حسن عابدی را به حیث یکی از پرکارترین دانشوران و محققان زبان و ادبیات فارسی در کشور هند که تمام زندگی پربرکت خویش را برای خدمت به ادب و فرهنگ فارسی مصرف نموده است، می‌شناسند. ایشان گوهرهای نایابی را که در کتابخانه‌های گوناگون سرزمین هند محفوظ‌اند، به جهان علم و دانش معرفی کرده‌اند. امروز صدها اثر علمی استاد برای دانشمندان نقاط گوناگون جهان فارسی به حیث راهنما خدمت می‌کنند. از جمله، پژوهش‌های زیادی محصول علمی این محقق صاحب‌نظر می‌باشند که در آنها با کمال صراحت و ساده‌بیانی با بهترین شیوه‌های علمی خاورشناسی جهان مسائل مبهم ادبیات فارسی و پیوندهای ادبی قلمرو ادبیات فارسی بررسی شده‌اند.

از جمله، ملاحظات علمی پروفیسور سید امیر حسن عابدی راجع به نسخه‌های دیوان کمال خجندی و مخصوصاً اشعار ناشناختهٔ او در مقالهٔ «غزلیات و مقطعات و ابیات بازیافتهٔ کمال خجندی» جمع‌بست شده‌اند که ارزش بلند علمی را صاحب بوده، برای ادبیات‌شناسی کشورهای فارسی‌زبان واقعاً سخن تازه و نو محسوب می‌شوند. پروفیسور سید امیر حسن عابدی همچون محقق ژرف‌بین در تهیهٔ مقالهٔ خویش از نسخه‌های دستخط‌های دیوان کمال خجندی که در کتابخانه‌های گوناگون هندوستان محفوظ‌اند، از جمله، کتابخانهٔ انستیتوی مطالعاتی، تحقیقاتی دولتی آندراپرادش (حیدرآباد، شمارهٔ ۱۳۷۶)، کتابخانهٔ مرکزی عمومی پتیاله (پنجاب، شمارهٔ ۱۵۳۵)، انستیتوی میرزا غالب (دهلی، شمارهٔ ۲۹۷۹)، دانشگاه ممبی (شمارهٔ ۳۲)، آثارخانهٔ ملی (دهلی، شمارهٔ ۵۵۰۷۳/۱۹۸۹)، انجمن آسیایی بنگاله (کلکته، شمارهٔ ۵۹۶)، کتابخانهٔ عمومی شرقی خدابخش در بانکی‌پور (پتنه، شماره‌های ۴۷۱/۱۶۳، ۴۷۲/۱۶۳)، کتابخانهٔ

۱. غزلیات و مقطعات و ابیات بازیافتهٔ کمال خجندی، قند پارسی، شماره ۵۲-۵۳، ص ۹۲-۱۰۷.

سالارجنگ (حیدرآباد، شماره‌های ۱۵۱۱-۱۵۱۶)، آثارخانه سالارجنگ (حیدرآباد، شماره ۹۳۱)، کتابخانه دولتی دانشگاه اسلامی علی‌گره (ذخیره منیر عالم و ذخیره سبحان‌الله، شماره‌های ۷۹۱/۵۵۱۱/۳۷)، کتابخانه دفتر اسناد اترپرادش (اترپرادش، شماره ۱۷۱۸)، کتابخانه دولتی رضای رامپور (اترپرادش، دو نسخه)، کتابخانه مولانا ابوالکلام راجستان (تانک، شماره ۸۸/۱۹۰۱)، کتابخانه راجه محمودآباد (لکهنو، اترپرادش، شماره‌های ۲۷۶-۲۷۷)، کتابخانه نسخه‌های خطی بخش تحقیق و اشاعت کشمیر (سری‌نگر، جمو و کشمیر، شماره ۹۰۷)، کتابخانه بریتانیا و دانشگاه کابل، همچنین انتخاب کمال خجندی محفوظ در انجمن آسیایی بنگاله (کلکتّه، شماره ۵۹۷) استفاده برده، در این مورد چنین نوشته‌اند:

«اینجانب به گوشه و کنار هند رفته، نسخه‌های گوناگون «دیوان کمال

خجندی» را مورد مطالعه و بررسی قرار داده است و غزلیات و مقطعات ذیل را پیدا کرده که هنوز انتشار نیافته و در نسخه‌های چاپی منتشر نشده است»^۱.

تعداد چنین غزل‌هایی که پروفیسور عابدی همچون غزلیات بازیافته کمال خجندی ثبت نموده‌اند، بیست عدد بوده، ۱۳۵ بیت - ۱ غزل نه بیتی، ۱۳ غزل هفت بیتی، ۵ غزل شش بیتی و ۱ غزل پنج بیتی را فراگیر است.^۲

گذشته از این، پروفیسور عابدی دو قطعه عبارت از ۴ بیت و ۲۵ بیت از غزلیات کمال خجندی را در مقاله درج نموده‌اند که در نسخه‌های خطی دیوان کمال که در هند محفوظ‌اند، پیدا شده‌اند، اما در نسخه‌های به نشر رسیده جای ندارند و همچنین یک بیتی که در نسخه‌های چاپی دیده نمی‌شود.^۳ بی‌شک، پیدا نمودن این نمونه‌ها نتیجه زحمت و تلاش‌های فداکارانه استاد عابدی‌ست که تمام عمر پربرکت خود پیوسته تلاش بر آن نموده‌اند که بر اساس نسخه‌های موجود دیوان و آثار خطی شاعران مختلف فارسی‌گو صحیفه‌های ناروشن ادبیات ما را مجلل گردانند.

۱. غزلیات و مقطعات و ابیات بازیافته کمال خجندی، قند پارسی، شماره ۵۲-۵۳، ص ۹۶

۲. همان، ص ۹۶-۱۰۳.

۳. همان، ص ۱۰۴-۱۰۷.

لازم به یادآوری است که تا امروز دیوان کمال خجندی ۸ بار در کشورهای ایران، سابق اتحاد شوروی (در مسکو) و تاجیکستان به سعی و اهتمام عزیز دولت‌آبادی (۱۳۳۷ ش. / ۱۹۵۸؛ ۱۹۹۶)، ک. شیدفر (۱۹۷۵)، ش. حسین‌زاده و س. اسدالله یف (۱۹۸۶)، ا. کرمی (۱۳۷۲ ش. / ۱۹۹۳)، ه. گلسرخ‌ی (۱۳۷۴ ش. / ۱۹۹۵)، ع. سروش و س. سیداف (۲۰۱۱) و نهایت ع. سروش (۲۰۱۵) به نشر رسیده است و تهیه‌گران و مصححان این نشرها نسخه‌های خطی محفوظ در کتابخانه‌های ایران، آذربایجان، تاجیکستان، ازبکستان، روسیه، انگلستان و سوئیس را اساس متن قرار داده‌اند.

غزلیات و مقطعات بازیافته کمال خجندی در نسخه‌های محفوظ در کتابخانه‌های هند از جانب پروفیسور سید امیر حسن عابدی بار دیگر ما را به نتیجه می‌رساند که در تصحیح مجدد دیوان شیخ کمال ضرورت مورد بهره‌برداری قرار دادن دستخط‌های محفوظ در گنجینه‌های هند وجود دارد، تا متن به اصل نزدیک دیوان کمال برقرار گردد.

در شمار پژوهش‌های دیگر ادبیات‌شناسان هند و پاکستان در کمال‌شناسی می‌توان از مقاله‌های دانشمندان پاکستانی، استاد دانشگاه آزاد علامه اقبال (اسلام‌آباد، پاکستان)، دکتر محمد صدیق شبلی با عنوان «کمال خجندی»^۱ و استاد دانشگاه بلوچستان، سید روح‌الله نقوی «همگونی‌های شعر حافظ شیرازی و کمال خجندی»^۲ یادآور شد که در صحیفه‌های مجله «دانش» به نشر رسیده‌اند. از جانب محمد صدیق شبلی ۱۰۱ غزل کمال خجندی به زبان اردو ترجمه هم شده است.^۳

م. شبلی در مقاله خود با تکیه به معلومات سرچشمه‌های ادبی، تاریخی، به مانند «نفحات الانس» عبدالرحمن جامی، «حبيب السیر» خواندمیر، «تذکره الشعراء»ی دولت‌شاه سمرقندی، «طرائق الحقایق» محمد معصوم شیرازی، «روضات الجنان» حافظ حسین کربلائی تبریزی، «مخزن الغرایب» احمد علی خان هاشمی سندیلوی، «مجمع الفصحا»ی

۱. شبلی، محمد صدیق، کمال خجندی، دانش، ۱۳۷۵، شماره ۴۶، ص ۵۵-۶۴.

۲. روح‌الله نقوی، سید، همگونی‌های شعر حافظ شیرازی و کمال خجندی، دانش، شماره ۱۰۹، ص ۱۶۹-۱۹۱.

۳. شاعر صوفی تاجیکستان - کمال خجندی، ی. ال. صفی کمالی، طبر - به. دی (ترجمه محمد صدیق شبلی ۱۰۱ غزل)، لاهور، ۱۹۹۶ (به زبان اردو).

رضا قلی خان هدایت راجع به زادگاه و تولد شاعر، ترک وطن و اقامت در تبریز، مسافرت‌ها و وفات شاعر، مسلک کمال خجندی در تصوف معلومات داده، چند حکایتی را درباره زندگی‌اش که در سرچشمه‌ها ذکر شده‌اند، نقل می‌کند. مؤلف با اعتراف هنر شاعری کمال خجندی به خلاصه‌ای آمده است:

”شیخ در حقیقت شاعر غزل بود و در تاریخ شعر فارسی شاید اولین شاعری باشد که التزاماً غزل هفت بیتی گفته است. غزل جامی هم از هفت بیت به ندرت تجاوز می‌کند و چون او به شیخ ارادت داشت، ممکن است در این کار پیروی غزل شیخ را کرده باشد“^۱.

شایان یادآوری است که شیخ کمال خجندی نه تنها آثار فردوسی، نظامی، ظهیری، انوری، عطار، مولانا جلال‌الدین بلخی، سعدی و حافظ را مورد آموزش و محبت قرار داده، از ایشان پیروی و استقبال کرده است^۲، بلکه به اشعار امیر خسرو دهلوی و حسن دهلوی از سخنوران فارسی‌گوی هند نیز دلبستگی خاصی داشت. تأثیرپذیری و الهام‌گیری شیخ کمال خاصاً از اشعار حسن دهلوی سندی‌ست از قرابت ایجاد این دو شاعر شیرین‌نوا^۳.

خصوصیت‌های مشترک فراوانی را که در اشعار دو بزرگوار - حافظ شیرازی و کمال خجندی وجود دارند، سید روح‌الله نقوی از جهت‌های مختلف - شباهت در وزن، قافیه و ردیف، ترکیبات و محتوا مورد بررسی قرار داده، به خلاصه‌ای رسیده است که ”کمال و حافظ گویا یک زبان‌اند که در دو جا سخن می‌گویند“^۴. و یا همین معنی را بدین گونه توضیح داده:

”همگونی‌های کلامی و محتوایی در اشعار این دو شاعر نامدار قرن هشتم

۱. کمال خجندی، ص ۶۳.

۲. افصح‌زاد ا، کمال خجندی - استاد غزل، ص ۷۵-۹۶؛ اسدالله یف س، کمال خجندی، ص ۶۱-۸۱.

۳. ۹۱-۱۰۲؛ سیف‌الله یف ا، عبدالله‌اف ص ملک ادب، ص ۳۸-۶۲.

۴. علی‌مردان، امریزدان. کمال خجندی و حسن دهلوی (مسئله رابطه آثار، تتبع و نوآوری)، تهیه بهرام

رحمت‌اف و عزت‌بیک شیخیم‌اف، خجند، ۲۰۱۵، ص ۲۵۶-۲۶۸.

۵. همگونی‌های شعر حافظ شیرازی و کمال خجندی، ص ۱۷۸.

هجری به قدری زیاد است که اگر به بررسی همه ابعاد و زوایای آن پرداخته شود، گمان می‌رود که شاید هر دو شاعر همدرس بوده و در یک درس تلمذ نموده‌اند.^۱

مقاله استاد دانشگاه اسلام‌آباد، صغرابانو شگفته "کمال خجندی: عارف و شاعر ممتاز قرن هشتم هجری"^۲ به تحلیل مقام شیخ کمال خجندی در زهد و تقوی و پاکدامنی و عرفان اختصاص دارد و مؤلف مقاله خویش را با ابیات زیرین کمال خجندی حسن انجام بخشیده است:

گرچه گداییم و کم از خاک راه بر سر راهی گه‌ری یافتیم
این همه اکسیر سعادت، کمال از طلب خاک دری یافتیم^۳

از مجموعه بحث‌های بالایی می‌توان به نتیجه‌ای رسید که نسخه‌های دیوان کمال خجندی در قلمرو هند با کثرت عرض وجود داشته، از دیگر طرف، مورد تحقیق و بررسی قرار گرفتن اشعار شاعر گواه سعی و کوشش محققان هند و پاکستان در شناخت او می‌باشد.

به همین طریق، در نزد محققان ادبیات فارسی چندین وظیفه پیش ایستاده است که به سامان رسانیدن آنها در معرفت شخصیت و جهان‌بینی شاعر مساعدت خواهد نمود:

- ۱ مرتب نمودن فهرست کامل نسخه‌های خطی کمال خجندی که در گنجینه‌های هند و پاکستان نگهداری می‌شوند؛
- ۲ به رشته تحقیق کشیدن میراث محفوظ کمال خجندی در کتابخانه‌های هند و پاکستان با در نظر داشت حاشیه‌هایی که در نسخه‌های دیوان شاعر از جانب ادب‌پژوهان و ادب‌دوستان گذاشته شده‌اند؛
- ۳ در ترتیب دادن متن علمی، انتقادی دیوان شاعر استفاده نمودن از نسخه‌های موجود در کتابخانه‌های هند و پاکستان که هر یکی در مقام خود از ارزش و مقام

۱. همگونی‌های شعر حافظ شیرازی و کمال خجندی، ص ۱۹۰.

۲. شگفته، صغرابانو، کمال خجندی: عارف و شاعر ممتاز قرن هشتم هجری، دانش، ۲۰۰۹، شماره ۹۷، ص ۱۴۶-۱۶۰.

۳. همان، ص ۹۷.

- مخصوص برخوردار می‌باشند؛
- ۴ معین کردن منسوبیت آن اشعاری که در نسخه‌های خطی محفوظ در کتابخانه‌های هند جای دارند، اما در نسخه‌های نشرشده به نظر نمی‌رسند و معین کردن سبب‌های وارد شدن این اشعار؛
- ۵ تحقیق نمودن بیاض و جنگ و کشکول‌های محفوظ در گنجینه‌های هند و پاکستان که در آنها اشعار کمال خجندی نیز گردآوری شده است؛
- ۶ تحقیق مکمل تذکره‌های تألیف شده در حوزه ادبی هند و مقرر نمودن نقش و مقام آنها در کمال‌شناسی؛
- ۷ آموختن رابطه‌های ادبی سخنوران شبه قاره هند با کمال خجندی. به انجام رسیدن تحقیقات در این سمت، بی‌شک، بعضی صحیفه‌های تاریک و نامکشوف حیات و ایجادیات کمال خجندی را روشن و باز خواهد نمود.
- امیدواریم که عزم و تلاش ادبیات‌شناسان وطنی و خارجی برای تحقیق بیشتر این سرچشمه‌های محفوظ در سرزمین هند نتیجه‌های دلخواه به بار خواهد آورد و پژوهشگران در پی بیشتر مشخص نمودن جایگاه و مقام کمال خجندی در ادبیات جهانی خدمت‌های برآزنده به انجام خواهند رسانید.

منابع

۱. علی‌مردان، امیریزدان. کمال خجندی و حسن دهلوی (مسئله رابطه آثار، تتبع و نوآوری)، تهیه بهرام رحمت‌اف و عزت‌بیک شیخیم‌اف، خجند، ۲۰۱۵.
۲. اسدالله‌یف س. کمال خجندی، خجند، ۱۹۹۶.
۳. افسح‌زاد ا.، کمال خجندی - استاد غزل، دوشنبه، دیوشتیچ، ۲۰۰۵.
۴. کمال خجندی، دیوان، مؤلف پیش‌گفتار و تهیه‌گر متن دیوان به حروف تاجیکی و فارسی عبدالجبار سروش، خجند، خراسان، ۲۰۱۵.
۵. گوپاموی، محمد قدرت‌الله، نتایج‌الافکار، بمبی، ۱۳۳۶.
۶. مقصوداف ب.، روزگار و آثار کمال خجندی، دوشنبه، ۱۹۹۴.
۷. مقدمه کمال‌شناسی، تهیه بهرام رحمت‌اف و عزت‌بیک شیخیم‌اف، خجند، ناشر، ۲۰۱۵.

۸. منزوی، احمد، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه گنج‌بخش، ج ۳، اسلام‌آباد، ۱۹۸۰.
۹. مختاراف احرار، میراث ادبی کمال خجندی، دردانه‌های مدنیت تاجیکستان در گنجینه‌های هندوستان، دوشنبه، ۱۹۸۴.
۱۰. نصرالدین، عبدالمنان، سحر مبین، خجند، ناشر، ۲۰۱۲.
۱۱. عابدی، امیر حسن، غزلیات و مقطعات و ابیات بازیافته کمال خجندی، قند پارسی، شماره ۵۲-۵۳، ۲۰۱۱-۲۰۱۲ م.
۱۲. روح‌الله نقوی، سید، همگونی‌های شعر حافظ شیرازی و کمال خجندی، دانش، شماره ۱۰۹، ۲۰۱۲.
۱۳. سیف‌الله‌یف ا، عبدالله‌اف ص. ملک ادب، دوشنبه، ادیب، ۱۹۹۶.
۱۴. حسینی سنبله‌لی، میر حسین دوست، تذکره حسینی، نول‌کشور، لکهنو، ۱۸۷۵.
۱۵. حسین قلی خان عظیم‌آبادی. نشتر عشق، به تصحیح و مقدمه ا. جانفدا، جلد ۴، دوشنبه، دانش، ۱۹۸۶.
۱۶. شیر علی خان لودی، میر، مرآت‌الخیال، بمبی، مطبعه مظفری، ۱۳۲۴.
۱۷. شبلی، محمد صدیق، کمال خجندی، دانش، شماره ۴۶، ۱۳۷۵.
۱۸. شاعر صوفی تاجیکستان - کمال خجندی، ال . صوفی سرکمال، عرب - عرب . دی (ترجمه محمد صدیق شبلی (۱۰۱ غزل)، لاهور، ۱۹۹۶ (به زبان اردو).
۱۹. فهرست میکروفیلم نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه‌های گجرات، ج ۴، دهلی، ۲۰۰۱.
۲۰. شگفته، صغرابانو، کمال خجندی: عارف و شاعر ممتاز قرن هشتم هجری، دانش، شماره ۹۷، ۲۰۰۹.
21. Ashraf, Muhammad. A Concise Descriptive Catalogue of the Persian Manuscripts in the Salar Jung Museum and Library, Biographies, Geography and Travels, Vol II, Hyderabad, 1966.
22. Ashraf, Muhammad, A Concise Descriptive Catalogue of the Persian Manuscripts in the Salar Jung Museum and Library, Poetry, Volume IV and V, Hyderabad, 1967, 1969.

23. Ivanov W., Concise Descriptive Catalogue of the Persian Manuscripts in the Curzon Collection of the Asiatic Society of Bengal, Calcutta, 1924.
24. Razvi M.H. and Qaisar M.H. Catalogue of Manuscripts in the Maulana Azad Library, Aligarh Muslim University, Habibganj Collection, Vol. I, part I, Aligarh, 1981.
25. Rieu Charles, Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum, London, 1883, Vol. III.